

Δημήτριος Καραμπερόπουλος

Παρουσίαση του πρώτου ελληνικού βιβλίου "Φυσιολογίας" του 1798

24^ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο
Αθήνα 1998, Τόμος Περιλήψεων, σελ. 24.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με την ευκαιρία συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από την έκδοση στη Βενετία, το 1798, παρουσιάζεται το έντυπο ελληνικό εγχειρίδιο «Φυσιολογίας» του ιατροφιλοσόφου Κηρύκου Χαιρέτου (1756-1830), που φέρει τον τίτλο «Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας τουτέστιν η περί ανθρώπους και περί τα άλογα ζώα του ζήν». Αναφέρεται στη φυσιολογία της λειτουργίας του αναπνευστικού, του πεπτικού και του κυκλοφορικού συστήματος. Η έρευνα, ωστόσο, έχει δείξει ότι το βιβλίο του Χαιρέτη μεταφέρει την επιστημονική γνώση της εποχής του και, από όσο είναι σήμερα γνωστό, αποτελεί το πρώτο στην ελληνική γλώσσα «εγχειρίδιο φυσιολογίας» των ανωτέρω συστημάτων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Μάλιστα, η έκδοση του βιβλίου είχε την αποδοχή εγκρίτων καθηγητών της Ιταλίας, του Ιωάννη Βαπτιστή Χαρβούρη, (1722-1801), καθηγητού της Πρακτικής Θεραπείας στο Τορίνο και Παρίσι, του Μάρκου Χαρβούρη, (1731-1808), καθηγητού της Χημείας στην Πάδοβα και του M. V. Malacarne, (1749-1816), καθηγητού της Χειρουργικής στην Πάδοβα, οι οποίοι, ωστόσο, του είχαν συστήσει τη μετάφραση και έκδοση του βιβλίου στα Ιταλικά.

Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Περί αναπνοής» αναφέρεται στην λειτουργία του αναπνευστικού συστήματος, περιγράφοντας και τα όργανα του. Οι κυψελίδες αναφέρονται ως «φυσκαλίδες». Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Περί πέψεως» διαλαμβάνει τη λειτουργία του πεπτικού συστήματος. Περιγράφονται τα όργανα και μνημονεύονται τα ερυθρά αιμοσφαίρια του αίματος ως «κόκκινα σφαιρίδια». Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στη λειτουργία του κυκλοφορικού συστήματος, που επιγράφεται «Περί της του αίματος κυκλοφορίας». Περιγράφονται η ανατομική κατασκευή της καρδιάς, των αγγείων καθώς και οι τρεις κυκλοφορίες του αίματος. Ως «πρώτη κυκλοφορία» αποκαλείται η μεγάλη κυκλοφορία του αίματος, ως «δευτέρα» η μικρή κυκλοφορία και ως «τρίτη» η κυκλοφορία του αίματος δια των «στεφανίτων αρτηριών και φλεβών». Επίσης, περιγράφεται «η του αίματος κυκλοφορία εις το έμβρυο».

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος για τα ελληνικά βιβλία που εκδόθηκαν κατά την προεπαναστατική εποχή εντοπίστηκαν και ορισμένα βιβλία με ιατρικές γνώσεις¹. Ένα από αυτά παρουσιάζεται, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης διακοσίων χρόνων από την έκδοσή του κατά το 1798 με τίτλο "Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας, τουτέστιν η περί ανθρώπους και περί τα άλογα ζώα αιτία του ζην", Βενετία 1798. Συγγραφέας του ο εκ Κρήτης καταγόμενος ιατροφιλόσοφος Κήρυκος Χαιρέτης (1756-1830), για τον οποίο ως αναφερθούν συνοπτικά τα ακόλουθα:

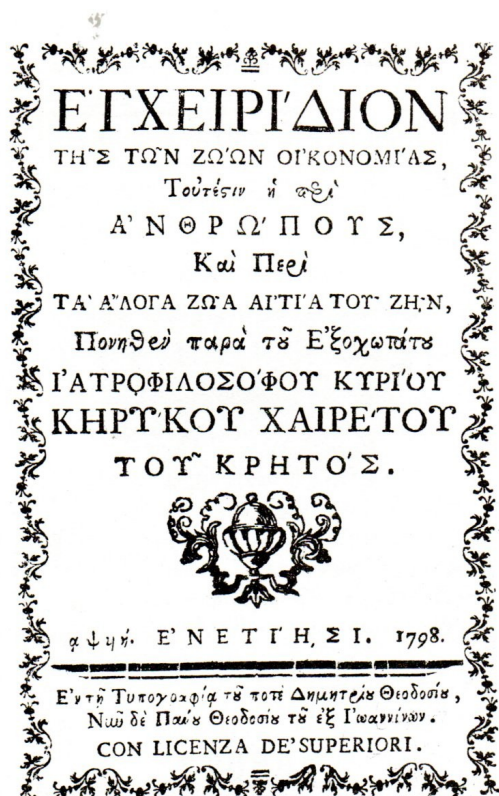
Ο Χαιρέτης σπουδάζει πρώτα στην Αθωνιάδα Σχολή, μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη, και αργότερα εγκαθίσταται στη Βενετία όπου μεταφράζει και επιμελείται την έκδοση βιβλίων όπως «Διήγησις Αλεξάνδρου Μακεδόνας, περιέχουσα τον βίον αυτού, τους πολέμους, τας ανδραγαθίας τὰ κατορθώματα», Βενετία 1788, επιμελείται την έκδοση βιβλίων όπως την δεύτερη έκδοση της "Βοσπορομαχίας" του Μόμαρς, 1792, τὸ βιβλίο "Θεοδώρου Γαζή Γραμματικής Εισαγωγής βιβλία τέσσαρα", Βενετία 1792, τὸ βιβλίο "Ιστορία περὶ του

¹ Στο ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με υπεύθυνο τον κ. Γιάννη Καρά, που έχει τίτλο «Επιδράσεις της ευρωπαϊκής επιστημονικής γνώσης στον ευρύτερο ελληνικό, βαλκανικό χώρο 18^ο-19^ο αι.», συμμετέχω για την ενότητα της Επιστημονικής Ιατρικής.

θανάτου του βασιλέως της Γαλλίας Λουίγη ΙΣΤ', Βενετία 1793, και την ίδια χρονιά σε ιαμβικούς στίχους εκδίδει με τίτλο Προσφώνημα προς το εκλαμπρώτατον των τε Μαρουτσαίων και Καραϊωαννίδων, Βενετία 1793. Επίσης Επιμελείται την έκδοση θρησκευτικών βιβλίων στο τυπογραφείο του Δημητρίου Θεοδοσίου².

Στα 1793 αρχίζει να φοιτά στη περίφημη Ιατρική Σχολή της Πάδοβας έχοντας μάλιστα ως συμφοιτητές τον Διδάσκαλο του Γένους Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο και τον μετέπειτα πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδος τον Ιωάννη Καποδίστρια ενώ στα 1797 στεφανώθηκε ιατροφιλόσοφος. Τον συναντούμε στο κατάλογο συνδρομητών του βιβλίου του Νεοφύτου Δούκα, «Λεξικόν των φράσεων εις την ιστορίαν του Θουκυδίδου», Βιέννη 1804, του Κων. Κούμα, Χημείας Επιτομή, Βιέννη 1808 και του Διονυσίου Πύρρου του Θεπταλού, «Φαρμακοποιία Γενική», Κωνσταντινούπολη 1818. Στα 1811 διορίσθηκε γιατρός του Σουλτάνου Μαχμούτ. Με την έκρηξη όμως της Ελληνικής Επανάστασης θεωρήθηκε ύποπτος και καταδικάστηκε σε θάνατο το 1824, αλλά έχοντας υποστεί αποπληξία ελευθερώθηκε και κατέληξε το 1830³.

Ο Χαιρέτης, στα 1798, την επομένη χρονιά από την ανακήρυξή του σε ιατροφιλόσοφο, τύπωσε το βιβλίο του με τίτλο *Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας, τουτέστιν η περί ανθρώπους και περί τὰ άλογα ζώα αιτία του ζην*, το οποίο εξέδωσε, όπως σημειώνει, προς «κοινήν χρήσιν και ωφέλειαν». Το βιβλίο αναφέρεται στη φυσιολογία της λειτουργίας τριών βασικών συστημάτων, του αναπνευστικού, του πεπτικού και του κυκλοφορικού.

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου του Κηρύκου Χαιρέτη, «Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας», Βενετία 1798

² Νικ. Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία ελληνικών βιβλίων κατά την Τουρκοκρατίαν», Αθηνά, τόμ. 58 (1954), σελ. 333-334, Γ. Σ. Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα 1969.

³ Σχετικά βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 657-659.

Τα περιεχόμενα του βιβλίου έχουν ως ακολούθως:

1. Στην αρχή του βιβλίου δημοσιεύεται η αφιέρωση του συγγραφέως τον θείο του ιατρό Δημήτριο Χαιρέτη. Με νόνο σημειώνει ότι οι Έλληνες νέοι θα πρέπει να τρέξουν στην Ευρώπη, όπου βρίσκονται οι δάσκαλοι των επιστημών: «να ήτον δυνατόν να περιέλθω όλην μου την Πατρίδα, την πάλαι μεν πολυθρύλλητον νύν δε πολυθρήνητον Ελλάδα και να κηρύξω εις όλους τους ομογενείς μου Νεους να τρέξωσι μετά μεγάλης σπουδής όπου εισίν οι Μούσαι, οι Ακαδημίες, οι Άριστοι κατά πάσας τας Επιστήμας των Διδασκάλων, δια να λάβωσιν παρ' αυτών το ποθούμενον της σοφίας».

2. Στη συνέχεια (σελ. 8-12) καταχωρίζεται ο χαιρετισμός του συγγραφέως στους αναγνώστες, αναφέροντας μάλιστα ότι η έκδοση του βιβλίου είχε την αποδοχή εγκρίτων καθηγητών: του Ιωάννη Βαπτιστή Χαρβούρη (1722-1801), καθηγητού της Πρακτικής Θεραπείας στο Τορίνο και το Παρίσι, του Μάρκου Χαρβούρη, (1731-1808), καθηγητού της Χημείας στην Πάδοβα και του M. V. Malacarne, (1749-1816), καθηγητού της Χειρουργικής στην Πάδοβα, ο οποίος γνώριζε ελληνικά και είχε μεταφράσει το δίπλωμα ιατρικής του Χαιρέτη από τα λατινικά στα ελληνικά, Ιταλικά, τουρκικά και αραβικά. Οι ανωτέρω καθηγητές τόνιζαν την αξία του βιβλίου και είχαν συστήσει τη μετάφρασή του στην Ιταλική γλώσσα, στοιχείο που δείχνει ότι περιείχε την επιστημονική γνώση της εποχής του. Όμως ο Χαιρέτης παρατηρεί ότι όσοι Έλληνες γνωρίζουν ιταλικά και λατινικά μπορούν να διαβάσουν διαφόρων συγγραφέων βιβλία για τα θέματα αυτά που γράφει. Για αυτό και εκδίδει το βιβλίο του μόνο στα ελληνικά «πρός ωφέλειαν των την λατινικήν και Ιταλικήν αγνοούντων προσφιλεστάτων ομογενών μου».

3. Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Περί αναπνοής», (σελ. 13-24) αναφέρεται στη λειτουργία του αναπνευστικού συστήματος. Περιγράφονται πρώτα τα όργανα του αναπνευστικού συστήματος, ο λάρυγξ με τους πέντε χόνδρους, τον θυρεοειδή, κρικοειδή, τους αρυταινοειδείς και την επιγλωττίδα, σημειώνοντας ότι αποκαλείται «επιγλωττίς, δια το την γλωττίδα, ήτοι το του λάρυγγος στόμα καλύπτειν», και ότι συνδέεται με το υοειδές οστόν και τον θυρεοειδή χόνδρο. Επίσης περιγράφει την ανατομική εικόνα της τραχείας αρτηρίας, των βρόγχων και ως «κύστεις ή φουσκαλιδες» αποκαλεί τις κυψελίδες. Μάλιστα μνημονεύει, για την σύσταση του πνεύμονος τις «κατά τον Μαλπίγιον, Αλλέρων και Καλδάνιον»⁴ απόψεις. Στη συνέχεια αναφέρει τη λειτουργία της αναπνοής, καταγράφοντας την αντίστοιχη επιστημονική θεωρία της εποχής του. Εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, το γεγονός ότι στο βιβλίο δεν καταγράφεται η προ ολίγων τότε ετών ανακάλυψη του οξυγόνου ως απαραίτητου στοιχείου στην αναπνοή, στοιχείο που δείχνει πως δεν θα το είχε διδαχθεί στην Ιατρική Σχολή της Πάδοβας. Σημειώνουμε ότι το οξυγόνο το μνημονεύει τον επόμενο χρόνο το 1799 ο Άνθιμος Γαζής στο βιβλίο που τότε κυκλοφόρησε. «Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών» και με τον ειδικότερο τίτλο «Σύντομος ανάλυσις της πειραματικής νεωτέρας φιλοσοφίας»⁵.

4. Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Περί πέψεως» (σελ. 24-47) διαλαμβάνει τη φυσιολογική λειτουργία του πεπτικού συστήματος. Περιγράφονται τα όργανα και η λειτουργία τους: τα όργανα της στοματικής κοιλότητας τη γλώσσα, τους οδόντες και τους αδένες τους «παρωτικούς, σιαγονικούς, υπογλωσσίους», όπως τους αποκαλεί και οι οποίοι παράγουν το σίελο. Παρατηρεί ότι στη στοματική κοιλότητα «τα αγγεία τα διορισμένα εξεπιτήδες από της φύσεως εκροφούσι την λεπτοτέραν ύλην των μεμασημένων βρωμάτων και την φέρουσιν εις το αίμα». Γράφει για τη λειτουργία της κατάποσης και καταγράφει την ανατομική κατασκευή

⁴ M. Malpighi (1628-1694), Albrecht von Haller (1708-1777), ο Lepoldo Caldani (1776-1836) ήταν καθηγητής της Ανατομίας και διάδοχος του Morgagni στην Πάδοβα. Υπογράφει το δίπλωμα της Ιατρικής στα 1797 του Κήρυκου Χαιρέτη. Βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 657-659.

⁵ Σχετικά βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας του Θεσσαλού διδασκάλου του Γένους Ανθίμου Γαζή*, Αθήνα-Πειραιάς 1993, σελ. 25.

του οισοφάγου, ο οποίος «έχει πλήθος αδένων» εκ των οποίων «βρύει τις σίελοσ, διωρισμένος από την φύσιν να ευκολύνη την κατάποσιν». Σημειώνει ότι ο οισοφάγος έχει «εν λεπτόν δίκτυον από αιματοφόρα αγγεία», που «αν κατά τύχην εκτανθή κανένα και σπάση προξενεί αιμοπτυσίαν», την οποίαν πολλοί των ιατρών θεωρούν ότι προήλθε από τα αγγεία του πνεύμονος. Περιγράφει τον στόμαχο και τους τέσσερες χιτώνες, υμένας όπως τους αποκαλεί υμενώδης, σαρκώδης, νευρώδης και ο εσωτερικός βελλουλώδης «επειδή ομοιάζει τρόπον τινά με το βελλούδον». Μάλιστα σημειώνει ότι «σχηματίζει πλήθος ρυτίδων» που «χρησιμεύουσι πρώτον εις το να επιβραδύνωσι την των βρωμάτων διάβασιν, δεύτερον εις το να διεγείρωσιν με την αμοιβαίαν αυτών τριβήν την πείναν και τρίτον εις το να εκροφώσι με τα εκροφυτικά αυτών αγγεία την λεπτοτέραν ύλην των βρωμάτων». Ακόμη αναφέρει το γαστρικό υγρό, το οποίο αποκαλεί «γαστρικό χυμό», που εκκρίνεται από τον βελλουλώδη υμένα, με την παρατήρηση ότι ο γαστρικός αυτός χυμός συμβάλλει τα μέγιστα εις την πέψιν των βρωμάτων.

Τον εντερικό σωλήνα τον διακρίνει σε λεπτά και χοντρά έντερα, όροι οι οποίοι χρησιμοποιούνται και από άλλους συγγραφείς της εποχής. Στα πρώτα υπάγονται το δωδεκαδάκτυλο, η νήστις και ο ειλεός, όπως το τονίζει. Στα δεύτερα το τυφλόν, το κώλον και ο αρχός. Το τοίχωμά τους επίσης αποτελούνται από τέσσερις χιτώνες, με διάφορους αδένες, κλαδίσκους νεύρων, αγγείων, των αρτηριών και φλεβών και των γαλακτοφόρων. Τα συνοδευτικά όργανα του πεπτικού είναι το ήπαρ, που εκκρίνει τη χολή, ο σπλην και το πάγκρεας, που εκκρίνει το «υγρόν το οποίον παγκρεατικός χυμός ονομάζεται και δια του παγκρεατικού αγωγού, (όπως αποκαλεί τον παγκρεατικό πόρο), φέρεται εις το δωδεκαδάκτυλον».

Για τη λειτουργία της πέψεως καταγράφει τις αντιλήψεις της εποχής. Το λεπτό περιεχόμενο του στομάχου και των εντέρων, ο χυλός, όπως αποκαλείται, απορροφάται από τα αγγεία, τα γαλακτοφόρα αγγεία όπως τα ονομάζει, που είναι διασκορπισμένα σε όλη την επιφάνεια των εντέρων. Με τα αγγεία αυτά ο χυλός δια του μεσεντερίου φέρεται σε μία κοιλότητα υμενώδη, τη δεξαμενή μεταξύ του διαφράγματος και των σπονδύλων. Από εκεί έρχεται στον «θωρακικό αγωγό», τον θωρακικό πόρο, περιγράφει την πορεία του μέχρι την συμβολή του με τη «αριστεράν υποκατακλείδα φλέβα, ενίστε και με την αριστεράν σφαγίτιδα φλέβα», και έτσι ο χυλός εισέρχεται στο αίμα όπου ένα μέρος του χυλού μεταβάλλεται «εις μικρότατα και κόκκινα σφαιρίδια» όπως αποκαλεί τα ερυθρά αιμοσφαίρια του αίματος.

5. Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στη λειτουργία του κυκλοφορικού συστήματος τιτλοφορούμενο «Περί της του αίματος κυκλοφορίας» (σελ. 48-60). Περιγράφει πρώτα την ανατομική κατασκευή της καρδιάς και μνημονεύει τους στυλοειδείς μύες της. Την εποχή εκείνη δεν είχε καθιερωθεί συγκεκριμένη ελληνική ιατρική ορολογία⁶ έτσι ο Χαιρέτης αποκαλεί τις κοιλίες της καρδιάς με τον όρο «κόλπος», και ως ωτία τις υπερθεν αυτών κοιλότητες. Αναφέρει τις βαλβίδες των κοιλοτήτων της καρδιάς, τις οποίες όμως χαρακτηρίζει ως «θυρίς», που είναι ένας «απονευρωτικός υμένας», που σκοπό έχει να εμποδίζει την επιστροφή του αίματος από τις κοιλίες στις φλέβες ενώ στα στόμια της πνευμονικής αρτηρίας και της αορτής βρίσκονται «τρεις υμένες», που εμποδίζουν την επιστροφή του αίματος από τις αρτηρίες στην καρδιά. Ας σημειωθεί ότι τον όρο «τριγλώχινες βαλβίδες» και «σιγμοειδείς» χρησιμοποιεί οκτώ χρόνια αργότερα ο Κων. Κούμας στο βιβλίο «Σειράς στοιχειώδους»⁷ 1807.

Ο Χαιρέτης περιγράφει τα αγγεία τα οποία εκφύονται από την καρδιά, την κοίλη και πνευμονική φλέβα, την πνευμονική αρτηρία την αόρτη αρτηρία, όπως αποκαλεί την αορτή. Τον όρο αυτό «αόρτη αρτηρία» αναγράφει και ο Ρήγας Βελεστινλής⁸ στο κείμενό του για την κυκλοφορία του αίματος μεταφράζοντας από τη Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία τον γαλλικό όρο *aorte*, όπως έχει αποδειχθεί στην σχετική εργασία μας. Μάλλον και ο Χαιρέτης θα έχει μεταφέρει τον αντίστοιχο ιταλικό όρο, *aorta*. Για τις φλέβες του σώματος παρατηρεί ότι

⁶ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1996, σελ. 264-270.

⁷ Κων. Κούμας, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, Βιέννη 1807, σελ. 30. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης...*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1996, σελ. 183.

⁸ Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η Γαλλική "Encyclopedie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής απάνθισμα"», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 21 (1997), σελ. 95-128.

εσωτερικά φέρουν «υμένας, θυρίδας καλουμένους», που σκοπό έχουν «εις το να εμποδίζωσιν την επαναστροφήν του αίματος από των φλεβών εις τας αρτηρίας».

Μνημονεύονται οι τρεις κυκλοφορίες του αίματος. Ως «πρώτη κυκλοφορία» αποκαλείται η μεγάλη κυκλοφορία, ως «δεύτερη» η μικρά κυκλοφορία και ως «τρίτη» η κυκλοφορία του αίματος δια των «στεφανίτων αρτηριών και φλεβών», όπως αποκαλεί τις στεφανιαίες αρτηρίες και φλέβες.

Επίσης περιγράφεται «η του αίματος κυκλοφορία εις τα έμβρυα». Σημειώνει ότι το αίμα από το δεξιόν ωτίον δεν μεταφέρεται όλο στην δεξιά της καρδιάς κοιλότητα αλλά εις το «αριστερόν ωτίον δια μιας ωσειδούς οπής» «μεταξύ των δύο της καρδιάς ωτίων κειμένης. Το υπόλοιπον αίμα από την δεξιάν της καρδιάς κοιλότητα απωθείται εις την πνευμονικήν αρτηρίαν, όπου βρίσκει «ένα αρτηριακόν σωλήνα φερόμενον κατ' ευθείαν και αναστομούμενον εις την αόρτην αρτηρίαν» και διαχέεται σε όλο το σώμα του. Παρατηρεί ότι μικρά ποσότητα αίματος εισέρχεται στον πνεύμονα, τόση όση είναι αρκετή να τον «ζωογονεί». Όμως, μετά τη γέννηση, σημειώνει ότι, κλείνεται «ολίγον κατ' ολίγον η ωσειδής οπή» και ο «αρτηριακός σωλήν». Σημειώνουμε ότι ο Νικηφόρος Θεοτόκης στο βιβλίο του «Στοιχεία φυσικής» του 1767 κάνει μνεία τού «ωσειδούς πόρου» και της κυκλοφορίας του αίματος στα έμβρυα.

Ο Χαιρέτης δεν καταχωρίζει ανατομικά σχέδια για την κατανόηση των γραφομένων του, όπως εφαρμόζει ο Άνθιμος Γαζής την επομένη χρονιά το 1799 που δημοσιεύει δύο ανατομικές εικόνες για την κατανόηση της κυκλοφορίας του αίματος και των σπλάχνων της κοιλίας⁹. Τον σύγχρονο όρο Μικρή και μεγάλη κυκλοφορία του αίματος χρησιμοποίησε ο Άνθιμος Γαζής τρία χρόνια αργότερα στα 1801 στο κείμενό του για την καρδιά στο θεολογικό βιβλίο του Νικοδήμου Αγιορείτου «Εγχειρίδιον περί της φυλακής των πέντε αισθήσεων»¹⁰, στο οποίο καταχωρίζονται και δύο ανατομικά σχήματα της καρδιάς.

Ως συμπέρασμα μπορεί να λεχθεί ότι η έρευνα έχει δείξει πως το βιβλίο του Χαιρέτη μεταφέρει την επιστημονική ιατρική γνώση της εποχής του στον ελληνικό χώρο και αποτελεί, από όσο μέχρι σήμερα είναι γνωστό, το πρώτο στην ελληνική γλώσσα εγχειρίδιο «φυσιολογίας» των συστημάτων αναπνευστικού, πεπτικού και κυκλοφορικού κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, της Νεοελληνικής Αναγέννησης.

⁹ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης...*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1996, σελ. 90-91.

¹⁰ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας...Ανθίμου Γαζή, ό. π.*, σελ. 35.